

YENİ OSMANLILARDAN İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NE HALK KAVRAMININ KULLANIMLARI

The Uses of Concept of Public from Young Ottomans to Committee of Union and Progress

Yrd. Doç. Dr. Gökhan KAYA*

ÖZ

Halk kavramının kullanımı hem XIX. yüzyıl Avrupa'sında hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli aşamalardan geçmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda kavramın içerik ve kullanımı Tanzimat Fermanı'nı takip eden dönemlerde önemli bir biçimde farklılaşmıştır. Osmanlı Klasik düzeninin kavramı olarak reaya yerini halk kavramına bırakmaya başlamıştır. Bu süreç özellikle dönemin muhalif aydın, bürokrat kesimlerinin halk kavramı üzerine düşünmesine de neden olmuştur. Böylece ilkin Tanzimat bürokrasisine karşı mücadele eden Yeni Osmanlılarda ardından da II. Abdülhamid'in yönetimine muhalefet eden İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup kişilerin yazdıklarında halk en önemli konulardan biri haline gelmiştir. Ancak birbirini takip eden bu iki muhalefet hareketinde halkı algılama, tanımlama, ona yakıştırılan içerik, onunla kurulacak ilişkinin niteliği gibi konularda çeşitli farklılıklar mevcuttur. Halk, Yeni Osmanlılar için siyasi, kültürel ve edebî bir zemin ve kaynakken; İttihatçılar için daha çok kendi mücadelelerinde doğrudan dayanılacak bir zemindir. Başka bir deyişle halk kavramı siyasi içeriğinin yanında folklorik bir içerik ve değer olma halinden neredeyse sadece siyasi bir içerik ve değere doğru evrilmiştir. Bu dönüşüm beraberinde halk kavramının tanımlanması, anlaşılması ve ardından da adlandırılması gündeme getirmiştir. İttihatçılar Osmanlı toplumunun çeşitli tezahürlere sahip bir toplum olduğunu düşünmüştür, bundan dolayı toplumu halk, millet, avam, ahali gibi kavramlarla tanımlamışlardır. Bu tanımları çoğu zaman bilinçli bir şekilde hiyerarşik ve nüanslı kullanmaları ise yukarıda anlatılan dönüşümün bir sonucu gibi durmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Yeni Osmanlılar, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Halk, Millet, Avam

ABSTRACT

The uses of the concept of the public were passed through various stages, not only in Europe but also in the Ottoman Empire in the 19th century. In particular, the content and use of the public differed significantly in the periods following Tanzimat Edict. The concept of reaya in the Ottoman Classical Period started to leave the notion of the public and this process gave rise to antagonist intellectuals and bureaucrats of the period to considering the concept of the public. Thus, Ottoman Public became the most important issues in the writings of the Young Ottomans, who fought against the bureaucracy of the Tanzimat and then the members of the Committee of Union and Progress, which opposed to the rule of Abdülhamid II. However, in these two successive opposition movements, there were differences in the perception and the definition of the public, the content approached to it, and also the nature of the relationship with it. The Public was of a political, cultural and literary source for the Young Ottomans; For the Unionists, it was a pillar to bear directly in their own struggle. In other words, the concept of public was evolve from a folkloric content and value to a political content and value. Along with this transformation, the notion of the public was come to be defined, understood and then named. The Unionists thought that the Ottoman society was a society with various manifestations; therefore, the definition of society with the concept such as public, nation, vulgar, community and the use of these definitions in a hierarchical and nuanced manner in a conscious way is a result of the transformation described above.

Key Words

Young Ottomans, Committee of Union and Progress, Public, Nation, Vulgar

* Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Çorum/Türkiye
gokhankaya71@gmail.com

Giriş

Halk kavramı siyasal anlamları açısından üç tür içeriğe sahiptir. Piramit şeklinde tahayyül edilmiş bir toplum modelinde aşağı tabaka, en altta olanlar gibi anlamlara sahip ilk içeriğin, yani kitlenin (mass) Latince karşılıkları olan vulgus ya da plebs'dir ki bu, daha üstte olanlara karşı talepkâr tavırlar ve düşmanca duygular beslemek gibi türev içeriklere de sahiptir.¹ İkincisi, temelinde- İngilizce literatürde çok başlı çoğunluk (many-headed multitude) olarak geçen (Hill 1974: 183) - bireyler ya da kısmi gruplar olan bir topluluğun birleşik statüsüne vurgu yapan tanımıdır. Üçüncüsü ise öteki siyasal birlik biçimlerinden ayrı olarak siyasal birliğin kendisini ifade edebilir ki bu durumda, kültürel hatta etnik boyutuna ya da bu birliği ifade eden bütünüyle siyasal boyutuna ağırlık verilmesine göre ulus ya da devlet kelimelerine yakındır (Kervégan 2003:355, Williams 2005: 233).

XIX. yüzyıl Avrupa'sında halk, Fransız Devrimi'nin ortaya koyduğu gibi hem bir korku kaynağı² hem de kendisine dayanılarak siyasal sistemlerin inşa edildiği bir kavram hâline doğru evrilmiştir. Nitekim bu yüzyılın en önemli siyasal gelişmelerinden birisi iktidarların parlamentolar aracılığıyla geniş halk yığınlarına dayanmak gereğinin iyi anlaşılmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda halkın siyasal bir değer, içerik kazanması da bu yüzyıla ait bir gelişmedir.³ II. Mahmud zamanında halkı bilgilendirmesi için ilk resmi gazete olan Takvim-i Vekayi'nin çıkarılması

(Koloğlu 198:16.) gibi gelişmeler reaya kelimesinin yerini tebaa'ya ve halk'a bırakmaya başladığının göstergelerindedir (Berkes 2003:171).

1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın yerel halkın istek, sorun ve temennilerini dikkate alarak sadarete aktarma göreviyle yüklü taşra meclislerini oluşturması, Parlamentar rejimin habercisi olarak kabul edilebilir. Bu tür gelişmeler dışında bizzat halk kelimesini zikrederek ona modern anlamda bir siyasal içerik veren önemli devlet adamları da olmuştur. Örneğin Tanzimat Fermanı'nın fikir babalarından olan Sadık Rifat Paşa bu aydın-bürokratlardandır. Paşa'nın "*hükümetler halk için mevzu' olup, yoksa halk hükümetler için mahlûk değildir*" sözü (Sadık Rifat Paşa 1974a:35) yahut "the people" kelimesini halk tabiri ile eşleştirmesi, halkın siyasal anlamda değer kazanmasına iyi birer örnektir.⁴ Paşa'nın her ne kadar Fransız Devrimi'nin yol açtığı halkın ayaklanmasından korkulması⁵ bağlamında söylenmiş olsa da, "...*mizac-ı asr ve efkâr-i zamâne cûş-u huruşa gelmiş bir nehre şebihtir ve cihanda def' ü izâlesi muhâl olan ahvâlden biri, itikâd ve diğeri efkâr-i 'âmmedir.*" (Sadık Rifat Paşa 1974a:39) sözlerindeki *efkâr-i 'âmme'*ye, başka bir deyişle kamuoyuna yaptığı vurgu, XIX. yüzyıl Osmanlı siyasal düşünüşünde halk kavramının ne tür içerikler kazanacağına dair bir ifadedir.

Yeni Osmanlılar ve Halk

Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin önde gelen üyelerinden olan Şinasi, XIX. yüzyılın ikinci yarısında siyasal

hayata etki edecek halk, kamuoyu, haklar gibi kavramlar ile kitle iletişim araçlarının önemini Tercümân-ı Ahvâl gazetesinin ilk sayısında şöyle ifade etmiştir: “*Madem ki, hey’et-i ictimâ’iyyede yaşayan halk bunca vezâif-i kanuniye ile mükelleftir; elbette kâlen ve kalemen kendi vatanının menâfi’ine dair beyan-ı efkâr etmeği cümle-i hukûk-ı müktesebesinden addeyleyler.*” (Şinasi 1860:1).

Böylece, daha önce Sadık Rıfat Paşa tarafından dile getirilen halkın huzurunun ve refahının korunması (Sadık Rıfat Paşa 1974b, 27) düşüncesine; Şinasi, halkın kendi çıkarları olarak neye inanması gerektiğini aydınların belirlemesi gibi bir misyon eklemiştir (Şinasi 1861:1).

Şinasi’nin halkı aydınlatmak amaçlı yazılarında sade bir dil kullanması, halk kültürünün edebî bir değeri olduğundan hareketle atasözlerini toplayıp bir kitap halinde yayımlaması,⁶ halkı hem siyasi hem de kültürel bir olgu olarak gördüğünün işaretidir. Şinasi, halkı, yukarıdan yahut dışarıdan bakılan bir bütünlük olarak değil daha çok gazete gibi uygun araçlarla yaratılacak - seçkinlerden oluşan - kamuoyunun akılcı bir ilgiyle bakması gereken bir kategori olarak görmüştür. Bu rasyonel ilginin temelinde halkın geliştirilebileceğine dair aydınlanmacı bir iyimserlik vardır.

Bir diğer Yeni Osmanlı olan Namık Kemal’in halka duyduğu ilgi, İslami ve Batılı siyaset kavramları arasında amaç, kaynak ve iç tutarlılık bakımından gerçekleştirmeye çalıştığı sentezin (Mardin 1996a: 319) somut

bir siyasal ve toplumsal projeye dönüşmesinde halkın desteğini zorunlu görmesinden kaynaklanmıştır. Yazılarında görülen kitleyle konuşma, ona hitap etme hissiyatı (Tanpınar 2001: 251), Kemal’in deyimiyle halkın siyasal-toplumsal projelerin “*nokta-i istinâd*”ı olmasındandır (Öğün 1999: 228).

İlginç olan, Namık Kemal’in, bir nokta-i istinâd olarak halkın bulunduğu durumdan daha iyiye doğru gelişmesinde edebiyatı, işlevsel bir araç gibi görmesine rağmen halk edebiyatına ilgisizliyi (Altuğ 2007: 152).

Ziya Paşa’nın edebî ve siyasi fikirlerinde Namık Kemal’in aksine, tutarlılık ve bütünsellik daha az gözüktür. Örneğin Şiir ve İnşâ adlı makalesinde, Baki, Nefi, Nedim ve benzeri kişilerin şiirlerini; Arap ve Acem etkisinden dolayı melez, anlamı kapalı olduğundan iletişimsel değeri olmayan, taklitçi bir şiir olduğunu söylemiştir. Yazının devamında, “*Bizim tabii olan şiir ve inşâmız taşra halkı ile İstanbul ahâlisinin avamı beyninde hala durmaktadır.*” diyerek halk edebiyatını övmüştür (Ziya Paşa 1868: Şiir ve İnşâ, 5).

Ziya Paşa bu görüşlerini 1873’de ilk cildi çıkan antoloji niteliğindeki Harâbât’da değiştirmiştir. Şiir ve İnşâ’da eleştirdiği divan edebiyatını, antolojide yüceltmıştır. Bu değişimde, başka faktörlerin yanı sıra halka karşı beslenen ümitsizliğin de⁷ rolü vardır.

Şiir ve İnşâ’da dile getirdiği fikirler Ziya Paşa’yı Herder’e yaklaştırmıştır. Zira Herder’in, halkın (volk) alt katmanı, daha aşağı tabakaları an-

lamında “vulgus”un erken çağlardan bu yana mitos ve edebiyatın taşıyıcısı olduğunu, milli ruhun kendisini bulduğu alanlardan olan halk edebiyatına dair yazdıkları (Ozan 2000: 41) ile Ziya Paşa'nın halk edebiyatına dair yazdıkları arasında benzerlik vardır. Herder'e göre dil, dili de barındıran kültürel ve tarihsel sürekliliği paylaşmak halk (volk) olmanın esas ölçütüdür. Hatta ona göre halkın (volk) kendisi ile edebiyat (dichtung) öylesine iç içe girmiştir ki halkın ruhu edebi eserlerde ebediyen sürmekte, halkın kendisi ise edebiyatın en köklü parçası ve Tanrı'nın bir lütfü olan, yaşamın asıl çekirdeğini oluşturmaktadır (Ozan 2000: 41).

Ancak Ziya Paşa'nın Herder'e yakınlığı edebiyata, dile yüklenen bu içerik ve anlamla sınırlı kalmıştır. Nitekim Herder'in siyasal birliği kültür ve ruh birlikteliği olarak gören teorisinin adeta apolitik karakteri (Berlin 2000: 181) ya da volk kavramının doğallığının yarattığı kültür-devletin (kulturnation) bir siyasal egemene, otoriteye ihtiyaç duymayabileceği şeklindeki görüşünün (Barnard 1965: 63) Ziya Paşa'nın düşünce dünyasında bir karşılığı yoktur. Nitekim Namık Kemal kadar incelikli ve geniş anlamalarda kullanmamasına rağmen halk egemenliğine (Ziya Paşa 1869: 1) yahut hürriyet fikrine dair düşünceleri, hükümetin halk için adalet anlamına geldiği yönündeki yazıları, toplum ile idareciler arasındaki ilişkilerin niteliği ile hükümdarın işlevi üzerinde durması Ziya Paşa'yı politik bir karakter yapmıştır.

Yeni Osmanlıların halk kavramına verdikleri içerik, içinde oldukları siyasal ve kültürel alanlar dikkate alınmadan anlaşılabilir. Siyasal alanda muhalefet ettikleri Tanzimat bürokrasisine karşı güç biriktirme, bu güç karşısında halkı dayanak noktası yapmak düşüncesi yukarıda sözü edilen cemiyetin önde gelen üç üyesi için de geçerlidir. Yeni Osmanlıların halk algısı, tahayyülü, piramidal bir jeneriğe sahiptir. Başka bir deyişle, Yeni Osmanlılar halk deyince en aşağıda olan fiziksel ve somut bir çoğunluk olarak bayağı yığın (base multitude) ya da avamdan (vulgar, common people) değil piramidin orta-üst kesimlerini kastediyorlardı. Nitekim İslam siyaset teorisinde bulunan “*kalem erbabi ve kılıç erbabi*” veya “*ehli akd ve ehli hall*”⁸ gibi piramidin üst kısmında olanlardan yola çıkarak halk, halkın menfaatleri gibi soyut kavramları dolayla sokmuşlardır (Mardin 1996a: 328).

Kültürel alan bağlamı ise halkın kültürel değerlerine yapılan vurguda öne çıkar. Halk, kendisiyle iletişimsel bir bağ kurmak yoluyla oluşturulacak modern bir “biz”in ve “bizim yeni edebiyatımızın” oluşmasında kendisinden malzeme devşirilebilecek somut bir kitledir. Bu kitle ile kurulacak ilişkide de siyasal tahayyüllerindeki piramidal algı biraz yumuşamıştır. Bunun nedeni, hem halk edebiyatına yaptıkları atıflar hem de Tanzimat'ın ivme kazandırdığı aşırı batılılaşmaya, “bayağı yığın” ve “avam” gibi karşı çıkmalarıdır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Halk Kavramını Kullanma Biçimleri

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen üyelerinden Kazım Nami Duru anılarında, Meşveret'i gizlice okuyup etkilendiğini söyledikten sonra şu ifadeleri kullanır: “Bütün halkı belli bir ideal çevresinde toplamanın imkânı var mıydı? Askerlik dolayısıyla halk ile temasım çok olmadığı için, böyle bir imkânın olup olmadığını tabiatıyla bilmiyordum.” (Duru 1957: 12).

Duru'nun bahsettiği halkla temasızlıktan doğan halkın ne ve kim olduğuna dair bilgi eksikliğinde İttihatçıların çoğunun yetiştiği Tıbbiye, Mülkiye ve Harbiye'nin toplumdaki izole olmasının payı vardır (Mardin 2011: 33). Bir diğer önemli husus, Cemiyet'in II. Abdülhamid yönetimini yıkıp anayasal parlamenter düzeni yeniden tesis etmek yönündeki projelerine halkın otomatik olarak sahip çıkacağına dair tahayyülüdür. Eğitilir, her şeyin üstünde olan kanunlar öğretilir ve gerçek gelişme çizgisi gösterilirse halkın doğal bir müttefik hâline geleceği varsayılmıştır (Hanioğlu 1989: 609).

İttihatçılar resmî yayın organlarında bu potansiyel müttefikle padişah arasındaki siyasal bağın niteliğine de değinmişlerdir. Yöneten yönetilen bağlamını konu edinen yazılarda halk kavramı, ya doğrudan ya da dolaylı bir şekilde mağdur olan bir bütünlük olarak olabildiğince geniş tutulmuştur: “hükümetin halka dair vazifesi cins ve mezhep farkı olmaksızın kaffe-i

akvâmını adaletle idare etmektir.” (Ahmed Rıza 1313: İslahat ve Hükümet, 1).

İstibdat yönetiminin mağdur ettiği halk teması, mağdur olan halkı bir birlik olarak inşa etme imasını da barındırmıştır: “(...) *ihkâk-ı hak taleb eden adalet isteyen bî-çare dul, fakir, yetim gözleri yaşlarla dolu olduğu servet ve müşânâtını memuriyet-i adliyenin kese-i rüşvetlerini doldurmak için sarf ve helâk eden halk.*” (Meşveret 1313: Adalet, 4). Bu birliği oluşturmaya istibdat yönetimini ifşa etmekten geçtiğini düşünen Cemiyet, buna yönelik yazıları gazetelerinde yayımlamıştır.

Mağdur, Fakir, Saf ve Gizil Bir Güç Olarak Halk

Daha çok taşra halkı için kullanılan bu sıfatlara baktığımızda, “sefalet ve ızdırıp içindeki halk” (Meşveret 1313: Vilayetimizin..., 2); Avrupalılara verilen her türlü imtiyaza karşılık sömürülen halk (Meşveret 1313: Adalet, 1) gibi ifadeler görülür. Sömürülen halk iması mağdur, fakir ve zavallı halk tonlamasını koyulaştırmak için kullanılmıştır. “*İdare-i hazrânın maksad ve niyeti halkı soyup soğana döndürmektir.*” (Meşveret 1313: Bıçak..., 4). İstibdata rağmen halkın saflığını koruduğu hatta bunun içsel bir özellik olarak görülmesi, halkta olumlu ve gizil bir potansiyel olduğuna dair düşüncenin ürünüdür: “*Halk şimdiye kadar çektiği gördüğü eziyetleri muhtelif sebeplere atfeder. Sesi çıkmaz idi. Zaman geçti o cevr ve zulm yine baki kaldı. Millet padişaha bir şekk ve şüpheli nazarıyla bakmaya başladı. (...)*

Zavalı millet zulmü yalnız kendisi çekiyorum sandı. Sabr ve tahammül nihayet buldu.” (Meşveret 1313: Hakkat, 8).

Cemiyet halktaki bu henüz açığa çıkmamış gizil gücü açığa çıkarmayı, halkın her şeyin daha iyisine layık olduğunu yönetime belletmeyi, her türlü iyiden neden mahrum kaldığını yazarak gerçekleştirmeye çalışmıştır: “İşte on aylık sâîmizin bu kadar bir semeresi görüldü. Avaz-ı iştikâımız işitildi. (...) Bu fırsattan istifade etmeli millette hayat ve terakki ve hürriyete istidâd olduğunu daha büyük eserlerle ispata çalışmalıyız.” (Meşveret 1314: Osmanlı...,2).

Ahmed Rıza'nın bu yazısından sonra halkın beklenti ufkunu oluşturmaya yönelik yazılar artmıştır: “Kanun-i Esasi kavaid-i asliyemizden başka beyn-ül akvam ittihad ve uhuvvet-i esasını te'yîd ve halkça bir umur-ı saadeti tesis eylemek maksadını dahi cami'dir” (Meşveret 1313: Parlamentolar, 2).

Halkın genel mutluluğu için Padişahın “tatlılıkla terakki ve temeddün” yolunu tutması gerektiği (Meşveret 1313: Girit, 1); halkın sahte vaatlere artık kanmadığı, icraatı hak ettiğine (Meşveret 1313: İcmâl-i Ahvâl, 1); planlanmış ekonomik çözümler üreterek halkın ibate ve iâşesini sağlamanın esas olduğuna (Meşveret 1314: Hüsni İdare..., 4) dair yazılar halkın iktidardan beklentisine ilişkin yazılardır. Bu beklentilerin neden gerçekleşmediği ise: “her türlü kabiliyet ve istidâd-ı fitriyyeye mâlik muhterem bir milleti” II. Abdülhamid'in “cehalette

boğup mahrumiyet-i mutlaka içinde sefil denilecek mertebesine” indirmesi türünden nedenlere bağlanmıştır (Mizan 1897: İyd-ı Millî, 1).

1896-1897 yılları arasında Cemiyet'in resmî gazetesi olan Mizan gazetesinin başında bulunan Murad Bey'in halkı odağa alan yaklaşımı İstanbul'dan Avrupa'ya kaçıp Cemiyet'e başkan olduğunda da sürmüştür. Cemiyet'in Paris Şubesi'nin yetkilerinin ve tüzüğünün sonunda yer alan; Cemiyet'in merkez heyetinin aldığı kararların halkın istediği kararlar olduğu ifadesi, bunun göstergesidir (Mizan 1896: İlân-ı Resmî, 2).

Murad Bey'in halka olan ilgisi çeşitli nedenlere bağlanabilir: Mizan'ın İstanbul döneminde genellikle “Fünûn ve Edebiyat” başlığı altında halk edebiyatı, kültürü, dilde sadeleşme gibi konulara geniş yer vermesi, Şinasi ve Ziya Paşa'nın halk kültürü ve edebiyatına gösterdikleri ilginin bir devamı niteliğinde⁹ olabileceği gibi kendisinin Rusya'da eğitim almış olmasından dolayı Rusya'daki Narodnik Hareketi'nden (Halka Doğru) etkilenme ihtimali de söz konusudur.¹⁰ Ancak Narodnik Hareketi'nin Murad Bey üzerinde ne dereceye kadar etki yaptığı tam anlamıyla aydınlatılmamıştır (Mardin 1996b: 110). Gazete'nin Abdülhamid'e muhalefet ettiği Paris-Cenevre döneminde halk kültüründen, edebiyatından pek bahsedilmemiş¹¹ daha çok muhalefetin dayanması gereken temel olarak halk öne çıkarılmıştır. Anayasal parlamenter düzen için temel olması istenen halkın, istibdat yönetimini yıkmak için hare-

kete geçeceğine dair iyimser beklenti; idealize edilmiş halk tahayyülüne dayanır. Cemiyet'in Abdülhamid'e karşı giriştiği mücadelede başarısız olma ihtimalinin artması oranında halk; bir barınak, kök, dayanılması gereken temelden, önce eleştirilen sonrasında bir kararsız/dengesiz yığın (mobile vulgus) olarak kendisinden umut kesilecek bir içerik hâline dönüşmüştür.

Halkla Kurulacak İlişkinin Niteliği: “Halkın Uyanıklığını Beslemek”

Mülkiye'de öğrenciyken İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılan Ali Münif (Yeğenağa) Cemiyet üyelerinin mezuniyetleri sonrası nasıl davranacaklarına dair şu ifadeleri dillendirmiştir: “(...) Her birimiz mektebi ikmal edince (...) İstanbul'dan uzaklaşarak taşralarda vazife alacaktık. Zamanla halkın uyanıklığını beslemek hedefe erişmek için en emin yoldu. Birçok arkadaşlar hakikaten böyle yaptı.” (Toros 1996: 27).

Cemiyet'in benimsediği, halkla kurulacak ilişkinin “öğretme-öğrenme”, “aydınlatma-aydınlanmayı” içeren bu pedagojik boyut, vurgusu zayıf da olsa bir görev ahlâkını da barındırmıştır: “(...) Bulduğunuz yerdekiler ve biçâre ahâlimizin cahil, bihaber kısmına ilm-i maarifin, terakkinin ehemmiyet ve kudsiyetini lisân-ı münasible anlatsanız o zaman din ve vatana hizmet etmiş olursunuz.” (Osmanlı 1902: Açık Muharebe, 8).

İttihatçılar için halk, kendisine biraz yabancı kalınmış olmakla beraber siyasal kurtuluş tasarılarının dayanacağı evrimci ve ilerlemeci bir

çizgiye yöneltilebilir, eksikliklerle malûl bir kütledir. Pedagoji ile aşılacak bu eksiklikler gazetelerde sıkça görülmüştür. Halk, millî duyguları eksik (Osmanlı 1901: Havadis, 1); yerelliğini aşamadığı için siyasal tavır geliştiremeyen (Osmanlı 1898: Muâhezât..., 1); büyük ve hareketsiz bir gövde (Osmanlı 1903: Vebâl ..., 2-4; Osmanlı 1900: Hayat ..., 5); aldanan, aldanmaya müsait (Meşveret 1315: Ben mi..., 1; Meşveret 1315: İcmâl-i..., 1); basireti bağlanmış (Osmanlı 1898: Arnavutluk'dan..., 3); kafa yapısını değiştirmesi gereken (Şura-yı Ümmet 1902: Şark..., 2); zorlukla ödediği vergilerin bile nereye harcadığını sormayan, sorgulamayan (Şura-yı Ümmet 1903: Vergi-i..., 2); kendisini hayvan olarak gören bir padişaha karşı bile atıl ve durağan (Osmanlı 1899: Havadis, 8; Osmanlı 1898: İlân, 1) bir grup olarak görülmüştür.

Bu tanımlar halkın toplumsal konum açısından aşağıda bir yere yerleştirildiğinin bir kanıtıdır. Üstelik halkın bu konumda olmasının tarihsel, sosyo-ekonomik yahut kültürel nedenlerine değinilmemiştir. Başka bir deyişle İttihatçıların halk kavramı tarihsizdir. Halk süreklilik arz eden, kendiliğinden somut bir yapı değil, kendisine pedagojik amaçlı müdahale edildikçe somutlaşacak bir potansiyel olarak görülmüştür. Cemiyetin hedeflerini gerçekleştirmesine destek olduğu ölçüde halk; çok başlı çoğunluktan (many-headed multitude) yahut kararsız, muğlak bir grup (mobile vulgus) olmaktan çıkarak “*islahat-ı mühimmeye*” inanmış (Meşveret 1314:

Selanik'den, 1); medeniyete, maarife yeteneği olduğunu göstermiş (Meşveret 1314: Teşekkür, 4); istibdat yönetimine karşı kitle ayaklanmasına (mass uprising) hazır (Meşveret 1314: Suriye'den, 6); örgütlenmiş bir toplum (mass society) haline dönüşecektir. Tam tersine, halk, Cemiyet'in anayasal parlamenterizmden oluşan kurtuluş tasarısını desteklemeyince; eleştirilen, sitem hatta kendisine lanet edilen, aşağı, bayağı konumuna tekrar yerleştirilmiştir: “Alçaklığın bu derecesine miskin miskin bakan halka lanet. Başka bir şey diyemeyiz” (Osmanlı 1904: Osmanlı, 3).

Osmanlı Toplumunu Adlandırmak: Halk, Millet, Avam, Ahali

Halk, XIX. yüzyılın son bölümünde, Osmanlı siyasal hayatının belli başlı iki aktörü olan padişah II. Abdülhamid ve ona muhalefet eden İttihatçılar için tekinsiz ve muğlak bir ifadeydi. Her iki odak içinde siyasal bir amaca yönelik seferber edilmek istendiğinde halk kavramı muğlaklığından bir nebze sıyrılmıştır; İttihatçılar için istibdatın tasfiyesinde fail potansiyeli taşıyan malzeme iken II. Abdülhamid için ise muhalefetin bu çabasını boşa çıkarmak ve iktidarının tahkimi için belleği sürekliliği diri tutulması gereken kitleydi.¹²

Cemiyetin yayınlarında Osmanlı toplumu çeşitli şekillerde adlandırılmıştır. “(...) halk şimdiye kadar gördüğü eziyetleri muhtelif sebeblere atfeder, sesi çıkmaz idi.” (Meşveret 1315 : Hakikat, 3) gibi ifadelerde halk bir bütünlük olarak görülmüş; bu bütünlüğün içi, istibdat yönetiminin değişmesini

isteyen bütün kesimler olarak doldurulmuştur: “İdare-i hazrânın tebdilini bütün sınıf-ı halk arzu ediyor” (Meşveret 1314 : Havadis-i..., 2).

Cemiyet'le özdeşleşmiş Ahmed Rıza'nın bir yazısında halk, “Bizde her şeyi hükümetten veya meclisten, cemiyetten beklemek halka adet olmuştur.” ifadesiyle, atıl bir çoğunluk olarak tanımlanır. Millet ise “Millette sağlam bir fikir, büyük bir emel olmalı, bu fikir ve emel milleti bir maksad-ı siyâsiyeye doğru sevk etmelidir.” cümlesiyle, bilinçlendirilebilirse siyasal bir hedefe doğru sevk edilebilecek potansiyel olarak görülür: “(...) mekâtib-i âlîde, umûm-ı ictimâlarda gazetelerde ahâlîye hakikat-i hâli, sırat-ı müstakîmi gösteren, terbiye-i siyâsiye veren, ittihâdın, hürriyyetin, adâletin, lüzûm ve kıymetini hissettiren, millette bir fikir-i millî uyandıran olmamış.” (Ahmed Rıza, 1315: İhtilal, 2).

Yerel gerçeklerle evrensel ideallerin karışımından oluşan *fikir-i milli* uyandırılabilirse, milletin Kanun-i Esâsi'yi isteyeceği (Şûra-yı Ümmet 1902: İcmâl, 4), en büyük eleştiri nedeni olan hareketsiz hâlden (Ahmed Rıza 1320: 27) kurtulacağı varsayılmıştır.

Cemiyetin gazetelerinde halk sade bir Türkçe ile kolayca, dolaysız ulaşılabilecek bir büyüklük, millet ise hak ettiği Kanun-i Esasi, parlamento, hürriyet gibi modern kavramlara layık ancak henüz bunu idrak etme aşamasında olmayan halkın bir altkümüsi gibi düşünülmüştür. Nitekim meşrutî yönetimin zorunluluğuna kanıt olarak sunulan İslami emirler, mantığın gereği ve siyasal zorunluklar gibi argü-

manlar halka göre idrak ve fail olma yeteneği daha fazla olan millette bir kanaat oluşturmak için kullanılmıştır (Şura-yı Ümmet 1903: Meşrutî...,1).

Cemiyet'in yayınlarında millet kavramı, aynı ülkenin içinde iletişime geçme, aynı derin duygusal eğilimleri taşıma ve iletme kapasitesi taşıyan modern ulus kavramına (Elias 1997:147) yakın düşebilecek anlamlarda da kullanılmıştır. “*Kanûn-i Esâsinin vâsita-yı mesûdesine istişâre-i millete mürâcaat edilen*” (Meşveret 1313: Kanun-i...,2); “*şecaat-i halkiyye ile muttasıf bir millet*” (Meşveret 1314: İlân, 3); “*hürriyet-i vicdân ve efkâra mâlik millet*” (Meşveret 1313: Mukaddime, 1) gibi kullanımlar modern ulus kavramının bir kaç adım gerisinde olunduğunun kanıtı olabilecek ifadelerdir.

Avam kelimesi II. Abdülhamid'in hükümdarlığının başından II. Meşrutiyet'in ilan edildiği yıl olan 1908'e kadar sansürlenmiş bir kelimeydi (Kabacalı 1990: 66). Avam, Cemiyetin gazetelerinde tekinsiz, bayağı, en dipte bulunan kalabalık anlamında kullanılmıştır. Nitekim Ahmed Rıza, “*Avamı ayaklandırmak kolaydır. Lakin tedbirsiz, hesâbsız ihtilâlî teskîn etmek, bir hüsn-i neticeye vardırılmaz zordur*” ifadeleriyle avamı başıbozukluğa meyyal, galeyana gelince “*bir fitne ve isyândan ibâret*” kalabilen, hareketini “*siyâsî ve medenî derecesine vardırılmayan*” halkın en aşağı tabakası gibi bir içerikle kullanmıştır (Ahmed Rıza 1315: İhtilal, 2).

Avamın ayaklanmaya hazır neredeyse doğasına içkin başıbozukluğu,

bayağılığı başka İttihatçı gruplar¹³ tarafından da paylaşılmıştır. Nitekim avamın mütedeyyinliğinin kışkırtılarak iktidara karşı ayaklandırılması amacı, Abdülhamid'in sarayda ziyafetler düzenlediği, misafirlerine şarap ikram ettiği, tiyatro oynattığı (Osmanlı 1900: Fetva, 1) gibi yazılarda belirginleşmiştir.

Ahali ise belirli mekânda ikamet eden: “*Erzurum ve Trabzon'da ahâlînin hâli cidden şâyân-ı teessüf imiş*” (Meşveret 1313: Mütâlaa, 2); “*Yemen'de, Suriye'de, Girit'de, Arnavutluk'ta defaatle ahâlî silaha sarıldı*”; yahut tanımlanmış bir görevi yerine getiren, kendi çıkarlarının farkında olan bir topluluk olarak görülmüştür: “*Vaktiy-le ahâlî [Yeniçeriler] ne yaptığını ve ne için kıyâm ettiğini bilmeyerek saraya hücum eder, (istemeyüz) diye bağırmış.*” (Ahmed Rıza 1315: 2). Balkan komitacılarının kastedildiği bir yazıda ise, “*Bu herifler ahâlînin fikrini berbad etmeye çalışıyorlar.*” (Osmanlı 1900: Bulgaristan'dan..., s. 6) denilerek; ahali, hem çıkar gözeten hem de belirli bir yerde ikamet eden anlamlarıyla ifadesi kullanılmıştır.

Cemiyetin Osmanlı toplumunu adlandırırken kullandığı halk, millet, avam ve ahali kavramlarının çoğulluğu, Osmanlı toplumunun her tür görünümü ve türeviyle kapsamak isteğinden dolaydır. Başka bir deyişle muhalefeti olabildiğince kitleleştirme amacıyla ilgilidir. Bu çoğul görünüm içinde: bütün olana halk; bu halkın içinden evirilmeye en müsait olan kesime millet; en aşağıda, bayağı olana avam; mekâna ya da somut bir çıkara bağlı olana da ahali denilmiştir.

Sonuç

Yeni Osmanlılar Cemiyeti ve halleleri sayılabilecek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin halk algısını belirleyen şey siyasal mücadelelerini halkın onaylaması ve belirli bir katılım gösterip göstermemesi ile ilgili olmuştur. Siyasal alanın iktidar çekirdeği dışında kalan kesimlerinin oluşturduğu kümenin fail olma konusundaki zayıflığı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin halk için ve halk adına konuşma yetkisini kendinde görmesine neden olmuştur. İttihatçı basında görülen Osmanlı toplumunu adlandırma biçimlerinin çoğulluğu ise hem halk kavramının bütün muğlaklıklarından siyasal anlamda yararlanarak bu alanda azami güç elde etmek isteğinin bir göstergesi hem de yukarıda bahsedilen kendini yetkili hissetmenin bir sonucudur denilebilir.

Halk kavramının kullanılma biçimlerine etki eden bir başka neden, İmparatorluğun tebaadan vatandaşa geçiş sürecinin içinde olmasından kaynaklanmıştır. Bu tarz geçiş zamanlarına özgü olan; kavramların henüz tamamlanmamışlığının getirdiği muğlaklık, sözü edilen zaman diliminde belirgindir. İttihat ve Terakki Cemiyeti için halk bir potansiyel olarak vardı; ancak fail olarak halk kendiliğinden, doğal olarak var olmadığı için, onu basın-yayın yoluyla kuvveden fiile geçirmek ve bunu istibdat yönetimine karşı sınamak, İttihatçılar için kısa vadeli hedefti. Bu kısa vadeli siyasal hedef, halkın kendi kendisini ulusal cemaat olarak devamlı bir biçimde üretecek şekilde bilinçlenmesi zorunluğunun

anlaşılmasında, başka bir deyişle ulus-devlete giden yolda - kültürel içeriği siyasal hedefin aciliyeti yüzünden ihmal edilmiş - bir ara istasyon olarak işlev görmüştür.

NOTLAR

- 1 D'Holbach 1773'te düşmanca tavırlar talepkâr olabilen halkın aşağı kesimlerini (ayaktakımı) mülk sahibi ve eğitilmiş halktan ayırdığına dair şu ifadeleri açıklar: "*Halk kelimesiyle, aydınlanmadan ve akliselimden yoksun olduğu için toplumu huzursuz etmek isteyen karışıklık peşindeki demagogların her an yandaşı ve maşası olabilecek ahmak ayaktakımını kastetmiyorum. Mülkiyetinin gelirleriyle saygıdeğer bir yaşam sürdürebilen her kişi ve toprak sahibi olan her aile reisi yurttaş sayılmıdır.*" Baron d'Holbach, *Système Sociale*, Vol. III'den aktaran Michael Mann, *İktidarın Tarihi*, C. II, (çev. Ali Rıza Güngen vd.) Ankara: Phoenix Yayınları, 2012, s.107.
- 2 Reis-ül Küttab Atıf Efendi'nin 1798'de yazdığı bir layihada bu korkunun izleri görülür, "*Voltaire ve Rousseau demekle maruf ve meşhur olan zındıkların ve onların misillü dehrilerin (...) tab ve neşrettikleri telifat-ı müteaddidelerine(...) sıbyan ve nisvana varınca ekser-i nas [halkın çoğunluğu] meyl ü rağbet ve mütalaalarına müdavemet ettikçe itikadlarını ifsad etmekle (...) güruh-ı makruh[fiğrenç güruh] tarafından avam-ı nasa[sıradan, cahil halk] ilan olunduğu...*" Cevdet, *Tarih, Tertib-i Cedid*, Cilt IV, 2. Baskı, İstanbul 1309, s.394-395.
- 3 Klasik Dönem Osmanlı toplumunda halk algısı ve tasnifi için Bkz. Yunus Koç, "Klasik Dönem Osmanlı Kanunnamelerinde Halk Algısı ve Tasnifi", *Millî Folklor* 98 (Yaz 2013):32-45.
- 4 Agah Sırrı Levend, Tanzimat Fermanı sonrasında Tanzimatçıların halk kavramını en aşağıda yer alan kitle, yığın olarak avamı dışarıda bırakan bir şekilde tanımladıklarını belirtir: "*Tanzimat'ın ortaya çıkardığı sorunlardan biri de "halk" kavramıdır. Bu kavramla devletin gücü ve yetkisi yanında halkın da bir varlık olarak yer aldığı, onun da bu topraklar üzerinde hakkı bulunduğu gerçeği belirtilmiş oluyordu. Ancak, Tanzimatçıların kullandığı bu "halk" deyimini, bugünkü anlamında memuru, esnafı, işçisi, köylüsü ve ırgatıyla bütün toplumu içine alacak genişlikte miydi? "Avam" denilen ve*

- hiçbir devirde katılmayan yığın bunun içinde miydi? Bu oldukça şüphelidir.”* Bkz. Agah Sırrı Levend, Şemseddin Sami, Ankara: TDK Yayınları, 1969, s.25.
- 5 Bu korku Namık Kemal’de de vardır: *“Evet, halkta görülen hâl-i sükûnet değil cevâhir-i mağdûriyetinin şiddet-i te’sirinden hâsıl olmuş bir baygınlıktır. Cerihanın ise bir zaman ardı arası kesilmiyor. Elbette bir gün çekilen zAhmed cana kâr edeceğinden ahâli bir kere ayaklandığı gibi yaralı arsılarına döner ve gözü doyuncaya kadar kan dökmek ister. İşte o vakit Şark’ta âsâyişi muhafaza etmek nasıl mümkün olabilecektir”* Bkz. Namık Kemal, “Avrupa Şark’ın Asayişini İster,” *Hürriyet*, No: 24, 9 Aralık 1868, s. 6.
- 6 Bkz. Şinasi, *Durûb-ı Emsal-i Osmanîye*, İstanbul, Tasvir-i Efkâr Matbaası 1863.
- 7 Bu ümitsizlik, Paşa’nın Konya valiliği esnasında Akşehir kaymakamı olan Bereketzâde İsmail Hakkı Bey’e söylediği şu ifadelerde görülür: *“Bu halkı evvela sopa ile terbiye etmeli, sonra kendilerine hürriyet vermeli, nafîle yere Avrupa köşelerinde gençliğimizi çürütmüşüz.”* Bkz. Bereketzâde İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzî*, İstanbul: Nehir Yayınları, 1997, s. 258.
- 8 Devlet başkanını seçmek ve gerektiğinde azletmekle yetkili heyet demektir. Kavram, halifenin seçiminde halkın tamamının değil ehliyet sahibi akil bir grubun yetkili olduğu anlamında kullanılır. Bkz. Abdülhamid İsmail El-Ensari, “Ehlül- Hal ve’l Akd”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 10, İstanbul 1994, s. 539-541.
- 9 Osmanlı İmparatorluğu’nun son zamanlarında kurulmuş Halka Doğru dergisi üzerinden Osmanlı aydınlarının halkçılığı ile Rus Narodnikleri hakkında Bkz. Mehmet Özden, “Bir Halkçı Münevverler Platformu: Halka Doğru Dergisi (1913-1914), *Millî Folklor* 89 (Bahar 2011), 109-119; Toprak, Zafer. “Osmanlı Narodnikleri: ‘Halka Doğru’ Gidenler”, *Toplum ve Bilim* 24 (Kış 1984): 69-79.
- 10 Mizan gazetesinin ilk İstanbul dönemi olan 1-159 sayılarında halk kültürü, edebiyatına dair çok sayıda yazı vardır. Örneğin Murad Bey doğrudan halk kültürünü yansıttığı için atasözlerinin önemine değinmiştir: *“Bir cemiyetin mahiyet-i manevîyesini en güzel surette temsil eden kısım-ı edebiyat durûb-ı emsaldır. Durûb-ı emsalin müellif-i mahsusu bulunmaz. Müellifi cemiyetin heyet-i mecmuasıdır.”* Bkz. Mizan, “Fünûn ve Edebiyat: Usûl-i Tenkit” No: 40, 5 Cemaziyelevvel 1305/ 19 Ocak 1888, s. 6
- 11 Tunalı Hilmi Bey’i bir istisna olarak sayılabilir: *“bizde neşriyat, icraat kadar mühimdir. Halk ağızı yazılarımızın kalbi olmalıdır.”* Bkz. Tunalı Hilmi, *Bir Dilek*, Kahire 1320, s.14.
- 12 II. Abdülhamid’in cülus törenlerini yaptırdığı çeşmeleri, saat kulelerini, anıtları ve hükümet binalarını halkın kafasındaki güçlü padişah imgesini canlı tutmak, iktidarının tahkimi için araçsallaştırdığına dair Bkz. Selim Deringil, İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 27-52; Alev Erkmen, *Geç Osmanlı Dünyasında Mimarlık ve Hafıza: Arşiv, Jübile, Âbide*, İstanbul : Akın Nalça Kitapları, 2010,s.77-236
- 13 İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin homojen bir topluluk olmadığına dair Bkz. Şükrü Hanioglu, İttihat ve Terakki Cemiyeti Konferansı, TTK Konferanslar V, Ankara 2013. <https://www.youtube.com/watch?v=DsyAugDAQyU>

KAYNAKÇA

Ahmed Rıza, “İhtilal”, No: 29, *Meşveret*, 21 Şaban 1315/ 15 Ocak 1898

_____, *Vazife ve Mesuliyet*, Mısır 1320.

Altuğ, Fatih. “Modernity and Subjectivity in the Literary Criticism of Namık Kemal”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi 2007.

Barnard, F.M. *Herder’s Social and Political Thought: From Enlightenment to Nationalism*, Oxford: Clarendon Press, 1965.

Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, IV. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.

Berlin, Isaiah. *Three Critics of the Enlightenment*, Ed. Henry Hardy Princeton University Press: 2000.

Duru, Kazım Nami. *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1957.

Elias, Norbert. *The Germans* (İngilizceye Çev. E. Dunning& S. Mennell), Cambridge: Polity Press, 1997.

Hanioglu, M. Şükrü. *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, II. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1989.

Hill, Christopher. *Change and Continuity in Seventeenth Century*, Londra: Weidenfeld&Nicolson, 1974.

Koloğlu, Orhan. *Takvimi Vekayi Türk Basımında 150 Yıl: 1831-1981*, Ankara: Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları, 1981.

Kabacalı, Alpay. *Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü*, İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayını,1990.

Kervegan, Jean-François. “Halk”, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, Haz. Raynaud, Philippe ve Stéphane Rials, (Çev. İsmail Yerguz vd.),

- İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (Çev. Mümtaz'er Türköne vd.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1996a.
- _____. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri* 1895-1908, V. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996b.
- _____. *Türkiye; İslam ve Sekülerizm*, (Çev. Elçin Gen-Murat Bozluolcay) İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Meşveret*, "Vilayetimizin Ahvalı", No: 3, 15 Receb 1313/1 Ocak 1896.
- _____. "Adalet", No: 4, 10 Şaban 1313/ 26 Ocak 1896.
- _____. "Bıçak Kemiğe Dayandı", No 7, 17 Ramazan 1313/ 2 Mart 1896.
- _____. "Hakikat", No:10, 18 Zilkade 1313/ 23 Nisan 1896.
- _____. "Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Avrupa Matbûatı", No:20, 27 Rebiülahir 1314/ 5 Ekim 1896.
- _____. "Parlamentolar" No:11, 10 Zilhicce 1313/ 23 Mayıs 1896.
- _____. "Girit" No:12, 26 Zilhicce 1313/ 8 Haziran 1896.
- _____. "İcmâl-i Ahvâl" No:13, 12 Muharrem 1313/ 5 Temmuz 1895.
- _____. "Hüsn-i İdare Para İle Olur", No:23, 27 Cemaziyelahir 1314/ 3 Aralık 1896.
- _____. "Ben mi Aldanıyorum Padişah mı Aldanıyor?", No:25, 11 Cemazielevvel 1315/8 Ekim 1897.
- _____. "İcmâl-i Mesaib", No:28, 29 Receb 1315/ 24 Aralık 1897.
- _____. "Selanik'den", No:17, 12 Rebiülevvel 1314/ 21 Ağustos 1896.
- _____. "Suriye'den", No: 22, 12 Cemaziyelahir 1314/ 18 Kasım 1896.
- _____. "Havadis-i Siyasiyye", No:22, 12 Cemaziyelahir 1314/ 18 Kasım 1896.
- _____. "Kanun-i Esasi, No:1, 13 Cemaziyelahir 1313/ 1 Aralık 1895.
- _____. "İlan", No:23,27 Cemaziyelahir 1314/ 3 Aralık 1896.
- _____. "Mukaddime",No:1, 13 Cemaziyelahir 1313/ 1 Aralık 1895.
- _____. "Mütâlaa", No:1 İlave, 13 Cemaziyelahir 1313/ 1 Aralık 1895.
- Mizan*. "İlan-ı Resmî", No:1,14 Kanunievvel 1896.
- _____. "İyd-i Millî", No:3, 4 Kanunisanı 1897.
- Namık Kemal. "Ve şavirhum fil emr", No:4, *Hürriyet*, 20 Temmuz 1868.
- Sadık Rifat Paşa. "İdare-i Hükümetin Bazı Kavâid-i Esasiyesini Mutazammın Risale", Müntahabât-ı Âsâr, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I, 1839-1965*,Çev. ve Haz: M. Kaplan, İ. Enginün, B. Emil, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fak. Yayınları, 1974a, s. 35-41
- _____. "Avrupa Ahvaline Dair Risale", Müntahabât-ı Âsâr, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi, I, 1839-1865*,Çev. ve Haz: Mehmet Kaplan, İ. Enginün, B. Emil, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fak. Yayınları, 1974b, s.27-34.
- Şinasi. "Mukaddime", No: 1, *Tercümân-ı Ahvâl*, 8 Ekim 1860.
- Şinasi. "Mukaddime", No: 1, *Tasvir-i Efkâr*, 26 Haziran 1861.
- Şûra-yı Ümmet. "Şark Meselesine Dair", No:19, 31 Kanunievvel 1902.
- _____. " Vergi-i Şahsî", No:40, 25 Teşrinisanı 1903.
- _____. "İcmal", No: 6, 21 Haziran 1902.
- _____. "Meşrutî İdarenin Ezher-i Cihet-i Lüzumunu İsbat Beyanındadır", No:36, 7 Eylül 1903.
- Tanpınar, Ahmed Hamdi. *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, IX. Baskı, İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 2001.
- Toros, Taha. *Ali Münif Bey'in Hatıraları*, İstanbul: İsis Yayınları, 1996.
- Osmanlı*. "Açık Muharebe", No: 102, 15 Şubat 1902.
- _____. " Muâhezât ve Teselli" No:41, 15 Haziran 1898.
- _____. " Havadis" No. 89, 1 Ağustos 1901.
- _____. "Vebâl ve Mesuliyet-i İçtimâî, No:119, 15Mart 1903
- _____. "Hayat ve Esarete İnhimâk", No:67, 1 Eylül 1900.
- _____. "Havadis". No:46, 15 Teşrinievvel 1899.
- _____. "İlan", No:25, 1Kanunievvel 1898.
- _____. " Fetva", No:58, 15 Nisan 1900.
- _____. "Bulgaristan'dan Mektub", No: 56, 15 Mart 1900.
- Ozan, Meral. " Herder'de Volk Kavramı" *Millî Folklor* 45 (Bahar 2000), 40-42.
- Öğün, Süleyman Seyfi. "Hakim Millet Kodunun Değişimi", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, Haz. Ersin Kalaycıoğlu- Ali Yaşar Sarıbay, İstanbul: Alfa Basın Yayın Dağıtım, 1999.
- Williams, Raymond. *Anahtar Sözcükler* (Çev. Savaş Kılıç), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Ziya Paşa. "Şiir ve İnşâ", No:11, *Hürriyet*, 7 Eylül 1868.
- Ziya Paşa. "İdare-i Cumhûriyye ile Hükümet-i Şahsiyyenin Farkı", No:99, *Hürriyet*, 14 Mayıs 1869.